

מנהג קשירת הלולב בתום החג

מסכת סוכה פרק ג משנה ח – איגוד הלל

אין אוגדין את הלולב אלא במינו, דברי רבי יהודה. רבי מאיר אומר: אפילו במשיחה. אמר רבי מאיר: מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדין את לולביהן בגימוניות של זהב. אמרו לו: במינו היו אוגדין אותו מלמטה.¹

מסכת תענית דף ב עמוד ב – שעת הנחת הלולב

מאימתי מזכירין על הגשמים - רבי אליעזר אומר: משעת נטילת לולב, רבי יהושע אומר: משעת הנחתו. אמר רבי אליעזר: הואיל וארבעת מינין הללו אינן באין אלא לרצות על המים. וכשם שארבע מינין הללו אי אפשר בהם בלא מים - כך אי אפשר לעולם בלא מים. אמר לו רבי יהושע: והלא גשמים בחג אינו אלא סימן קללה! אמר לו רבי אליעזר: אף אני לא אמרתי לשאול, אלא להזכיר.²

בראשית רבה ו ה – קשירת הלולב

"ויתן אותם אלהים ברקיע השמים" (בראשית א יז)³ - אמר רבי יוחנן: ג' דברים נתנו מתנה לעולם, ואלו הן: התורה,⁴ והמאורות, והגשמים⁵ ... רבי עזריה בשם רבי יהודה ב"ר סימון אומר: אף השלום ... רבי תנחומא אומר: אף ארץ ישראל ... רבנן אמרי: אף הרחמים ... רבי יצחק בר מריון אומר: אף הפְּרֶשֶׁת הים הגדול,⁶ שנאמר: "כֹּה אָמַר ה' הַנּוֹתֵן בַּיָּם דָּרָךְ וּבַמַּיִם עֲזִים נְתִיבָה" (ישעיה מג ט). רבנן אמרי: "הנותן בים דרך" - מעצרת ועד החג, "ובמים עזים נתיבה" - מן החג ועד החנוכה.

ר' נתן בן אחיו בן אבא היה מְפָרֵשׁ בים.⁷ אמר לו לאחיו: התפלל עלי. אמר לו: מה אתפלל עליך? משאתה קושר את לולבך, קשור את רגלך. אם תכנס לבית הכנסת ותשמענו מתפללים על הגשם, אל תסמוך על תפילתי.⁹

¹ ראו מקבילה בתוספתא מסכת סוכה (ליברמן) פרק ב הלכה י: "לולב בין אגוד בין שאינו אגוד כשר. ר' יהודה אומר: אגוד כשר ושאינו אגוד פסול. לא יאגדנו ביום טוב אבל נוטל הימנו שרביט ואגודו. אין אוגדין את הלולב אלא במינו דברי ר' יהודה. ר' מאיר אומר: אפילו במשיחה. אמר ר' מאיר: מעשה באנשי ירושלים שהיו אוגדין את לולביהן בגימוניות של זהב. אמרו לו: משם ראייה? אף הן היו אוגדין אותו במינו מלמטה". קשירת או אגידת הלולב במהלך החג, כחלק ממצוות ארבעת המינים, היא דבר ידוע. אך מה פשר קשירת הלולב בסוף החג?

² השווה ברייתא זו, עם המשנה הפותחת את מסכת תענית, בה מוזכרת מחלוקת ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה, מאימתי מתחילים לומר משיב הרוח ומוריד הגשם, מה שמכונה בלשון חז"ל הזכרת (גבורת) גשמים. האם מהיום הראשון של חג הסוכות מתחילים לומר "משיב הרוח ומוריד הגשם", בדומה להזכרת הטל ביום הראשון של פסח - שיטת ר' אליעזר; או ביום האחרון, שמיני עצרת - שיטת ר' יהושע, שכך אנחנו נוהגים להלכה. במשנה מוזכרת רק המחלוקת עצמה והטיעון של ר' יהושע שזה סימן קללה (עפ"י סוכה פרק ב משנה ט: "משל לעבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו") ותשובתו המצטדקת-מה של ר' אליעזר: "אף אני לא אמרתי לשאול, אלא להזכיר". מה באמת שיטת ר' אליעזר? מה הטיעון שלו? את זאת, משלימה לנו הברייתא כאן. טענת ר' אליעזר היא שהרי כל העיסוק בחג הסוכות החל מארבעת המינים וכלה בניסוך המים, קשור בגשם. בכל תפילותינו (ראו הושענות) אנחנו מדברים ועוסקים במים ובגשם, אז מה יגרע אם גם נזכיר את הגשם בתפילה? גם תשובתו לטענת ר' יהושע נשמעת טובה. אפשר אגב שמחלוקת זו קשורה במחלוקתם המרכזית אימתי נברא העולם (ראו דברינו [יום הרת עולם](#) בראש השנה) ובפירוש הפסוק, בראשית ב ו: "וַאֲדָ יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה" (ראו ראש השנה יא ע"א, סוכה יא ע"ב). אך עניינינו בברייתא זו באה מכיוון אחר, מהביטוי של ר' יהושע, שכמותו נפסקה ההלכה כאן (פיצוי על כך שבנושא המרכזי: מועד בריאת העולם, נפסק כר' אליעזר?): "משעת הנחתו". מה היא הנחה זו של הלולב עם תום ימי חג הסוכות? סתם השמה בצד, או שמא מעשה "אקטיבי" יותר, משהו שקשור לגשם שיבוא ואולי לא יבוא.

³ הדרשן ודאי חש שעד כאן מצאנו במלאכת הבריאה את הפעלים: ברא, אמר, עשה, קרא, ראה, והנה גם הפועל נתן שמרמז על נתינה (למישהו) ומשם קצרה הדרך למתנה. וכפי שנראה אין זו מתנה קלה שהרי כל מזג האוויר וקיום העולם תלוי במאורות, במאור הגדול עכ"פ.

⁴ ראו דברינו [ויתן אל משה](#) בפרשת כי תשא, בהם הרחבנו במתנתה של תורה, שאחרי כל היגיעה והלימוד, ניתנת לאדם במתנה.

⁵ בשל הגשמים, חוזר מדרש זה גם בויקרא רבה לה ח, פרשת בחוקות, על הפסוק: "ונתתי גשמיכם בעיתם". ראו דברינו [גשמים בעיתם](#) בפרשה זו.

⁶ ולהלן המְפָרֵשׁ בים, בשי"ן ימנית, שפורש מהיבשה לים ולא המפרש בשי"ן שמאלית, למרות הקרבה למפרש האנייה. יורד ים, ספן.

⁷ ראו ירושלמי תענית פרק ד הלכה ד: "תני: אנשי משמר היו מתענים בכל יום. בשני היו מתענין על מפרשי ימים: ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים. בשלישי היו מתענין על יוצאי דרכים: ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים. ברביעי היו מתענין על התינוקות וכו'".

⁸ ראו בהמשך המדרש שם הסיפור על ר' יהושע בנו של רבי תנחומא ב"ר חייא מכפר אגין שלא שעה לאזהרת המטרונה ואף אביו שנראה לו בחלום ויצא לים בימים מסוכנים אלה וטבע בים והתקיים בו הפסוק: "וגם קבורה לא הייתה לו". ראו כל המדרש הזה בירושלמי מסכת שבת פרק ב הלכה ו: "אמר רבי לוי: בשלשה מקומות השטן מצוי לקטרג: המהלך בדרך בעצמו והישן בבית אפל לעצמו והמפרש בים הגדול. אמר רבי יצחק בר מריון: אילולי דכתיב: כה אמר ה' הנותן בים דרך, כיון שהיה אדם יורד לתוכו היה מת. ורבנן אמרי: הנותן בים דרך מן העצרת ועד החג; ובמים עזים נתיבה מן החג ועד חנוכה וכו'". וכן הוא בנוסח דומה בקהלת רבה ג ג. מה שהירושלמי וקהלת רבה מכנים "השטן מצוי" או "נעשה השטן קטיגור", מכנה בראשית רבה בלשון חיובית "מתנה"

מסכת סוכה דף לא עמוד א – הורשת הלולבים לבנים!

תנא: יבש פסול, רבי יהודה מכשיר.¹⁰ אמר רבא: מחלוקת בלולב, דרבנן סברי: מקשינן לולב לאתרוג, מה אתרוג בעי הדר - אף לולב בעי הדר. ורבי יהודה סבר: לא מקשינן לולב לאתרוג... כמושין - כשרין, יבשין - פסולין.¹¹ רבי יהודה אומר: אף יבשין.¹² ואמר רבי יהודה: מעשה בבני כרכין שהיו מורישין את לולביהן לבני בניהן. אמרו לו: משם ראייה? אין שעת הדחק ראייה.¹³

רמב"ם הלכות שופר וסוכה ולולב פרק ח הלכה א

ארבעת מינין האלו שהן: לולב והדס וערבה ואתרוג, שהיה אחד מהן יבש או גזול או גנוב... הרי זה פסול... היה כמוש ולא גמר ליבש - כשר. ובשעת הדחק או בשעת הסכנה לולב היבש כשר. אבל לא שאר המינין.¹⁴ השגת הרמב"ד: "ובשעת הדחק או בשעת הסכנה לולב היבש כשר" - אמר אברהם: אני איני אומר כן, שהרי אמרו (סוכה כט) יבש פסול וכל מקום שאמרו פסול, אפילו דיעבד הוא. ופסול דאורייתא הוא וכל פסולא דאורייתא אין חילוק בשעת הדחק. וכשאמרו לו: "אין שעת הדחק ראייה" כך אמרו: לינקוט בידיהו כל דהוא, כי היכי דלא לשתכח מינייהו מצות אתרוג. ור' יהודה לא העיד אלא שהיו מורישים לולביהם לבניהם, ולא אמר שהיו מברכים עליו.¹⁵

– שנכנס לסכנה ומקבל כביכול את חייו במתנה. האם היו אלה ימי "ירחי דכלה" של זבולון, שבשאר הימים (תרתי משמע) היה "מפרש בימים ועוסק בפרגמטיא ובא ונותן לתוך פיו של יששכר" (ויקרא רבה כה ב), ואילו בין סוכות לחנוכה היה יושב ולומד? הפלגנו קצת במי הים הסוערים, שזה נושא מעניין בפני עצמו, אך באמת הבאנו מדרש זה בגלל האמרה: "משאתה קושר לולבך, קשור את רגלך". קשירת הרגל זה ברור – מניעת היציאה לים הגדול. אך מה היא קשירת הלולב? בפשטות, ניתן לומר שמדובר בקשירת הלולב, אגידתו, בתחילת החג. אך מפרשים אחרים, על הירושלמי ועל בראשית רבה אומרים שמדובר בקשירת הלולב במוצאי החג, בשמיני של חג, כדי להצניעו לשנה הבאה. וכן משמע בפשטות, הן בשל השימוש בשורש קשר ולא אגד, והן בגלל התקופה הארוכה מהחג ועד חנוכה, משמע שהלולב היה קשור כל אותה העת ולא רק בימי החג. בכך מקבלת גם "הנחתו" של הלולב לעיל משמעות חזקה יותר. אין זו סתם הנחה בצד משהסתיימה המצווה. אך זו בדיוק השאלה שאנו חוזרים ושואלים: מה מקור עניין זה של קשירת הלולב במוצאי חג הסוכות?

¹⁰ בראש פרק ג של מסכת סוכה, מביאה המשנה, בפירוט לגבי כל אחד מארבעה המינים: לולב הגזול והיבש, הדס הגזול והיבש, ערבה הגזולה והיבשה ואתרוג הגזול והיבש, שהם פסולים ואין מי שחולק בדבר. הגמרא מביאה מקור תנאי, "תנא", שאומר בקצרה: "יבש פסול, ר' יהודה מכשיר" והיא תדון עליו בהמשך. פירוש שטיינזלץ במקום מציין שמקור תנאי זה הוא תוספתא, אך אנחנו לא מצאנו תוספתא זו.

¹¹ זו שיטת חכמים שארבעת המינים פסולים כשהם יבשים לגמרי וכשרים אם הם כמושין (יבשים מעט) ובפרט אם אין אחרים. ועכ"פ, לא יביא מינים אחרים ולא יוסיף כפי שהברייתא שם אומרת: "לא מצא אתרוג, לא יביא, לא פריש (חבוש) ולא רימון ולא דבר אחר". ההידור הוא במין עצמו ולא בתחליפים. ויבש איננו מהודר או שמא כבר בכלל לא המין עצמו.

¹² כשרים. ולפי המשך הגמרא נראה שר' יהודה מדבר רק על לולב. לא על אתרוג, כמפורש שם בגמרא; ולא במשתמע גם על הדס וערבה, רק על לולב.

¹³ ראו רש"י שם: "מעשה בבני כרכין – שאין דרין על מקום פרדסין ואין דקלים מצויים שם". ובשטיינזלץ: "בני כרכין, שהיו רחוקים ממקום גידול המינים". כרכים הם הערים, בניגוד לעיירות וכפרים (ראו מסכת מגילה בדיני קריאת מגילת אסתר). אך גם אם שם לא גדלו המינים, שם הם השוקים ומקום מפגש סוחרים. ושם לא היו לולבים? והיו מורישים את הלולבים לנכדים? לא לשנה אחת, אלא למספר שנים?! ועכ"פ, מכאן קבלנו חיזוק ברור שעניין קשירת הלולב, ואף הנחתו, היה, לפחות במקומות מסוימים, בסוף החג לצורך שמירתו, אולי בשיטות שאין אנחנו מכירים היום, לשנה הבאה, אם לא ליותר מכך, למקרה שלא ימצא לולב בשנה הבאה! מה שודאי לא עשו לגבי ערבות, הדסים, ובמשתמע מהגמרא שם, גם לא לגבי אתרוג. ואנו שואלים: מה פשר עניין זה הן להלכה והן במוציאות החיים של ימי המשנה והתלמוד (בארץ ישראל)? בחיפושנו במהלך החג מצאנו בספרו של פרופ' זהר עמר מאוניברסיטת בר אילן: ארבעת המינים, מ"ל עצמי, הפצת שלם, תש"ע, את הקטע הבא: "מדובר בקהילות ישראל שישבו במקומות מרוחקים שבהם לא היה ניתן להשיג לולבים במשך תקופה ארוכה של כמה שנים". אך עדיין לא נחה דעתנו. מה גם שקשירת הלולב הנזכרת במדרש בראשית רבה (בירושלמי) לעיל, קשורה ביורדי הים, היינו מדובר בעיר השוכנת לחוף הים התיכון שודאי איננה מקום מרוחק וכפי שציינו, היא מקום מסחר ואנשים רבים שבאים למכור ולקנות מרכולתם. ולא היו מביאים לשם לולבים? חסרו עצי תמר בארץ ישראל? לא בכל עץ היה לולב?

¹⁴ הרמב"ם הבין את הגמרא לעיל, שחכמים לא סתרו את טענתו של ר' יהודה מהמעשה של בני הכרכים, כנראה הייתה זו עובדה ותופעה ידועה בגיאוגרפיה ובחקלאות של אותה תקופה, והם רק מצמצמים היתר זה של לולב היבש למינימום, למקרים בהם באמת אין שום אפשרות אחרת. ר' יהודה לומד ממקרה זה, גם אם נדיר, שבעקרון, לולב היבש כשר משום שאין בו דין של הדר, רק באתרוג. חכמים לא שינו את דעתם העקרונית שלולב היבש פסול, אבל מוכנים להכיר בכשרותו בשעת הדחק.

¹⁵ הרמב"ד, ר' אברהם בן דוד, בר הפלוגתא הראשי של הרמב"ם ביד החזקה, אינו מסכים להבנה זו של הרמב"ם את שיטת חכמים וטוען שהם התיירו לבני הכרכים לעשות זאת, רק כדי שלא תשתכח מצוות ארבעת המינים מהם וגם ר' יהודה שמתיר בלולב היבש, לא מתיר לומר עליו ברכה. אבל המילה האחרונה איננה של הרמב"ד וכבר נחלצו גדולים וטובים להגנת שיטתו של הרמב"ם: הרמב"ן, המגיד משנה ועוד, ואף למדו מדין זה מסקנות לגבי הלכות אחרות למקרים של שעת הדחק. ראו ראב"ה ח"ב - הלכות לולב סימן תרנג: "וכולם כמושים כשרים יבשים פסולין. רבי יהודה אומר אף יבשין כשרין. אמר רבי יהודה מעשה בבני כרכין שהיו מורישין לולביהן לבני בניהם. אמרו לו אין שעת הדחק ראייה. והוא הדין באתרוג כמוש וחסר, כאשר פרשתי בחיבור זה בתשובה דכל מידי דפסול משום דליתיה הדר בשעת הדחק שרי לברוכי עליה". לא ניכנס כאן לכל הדיון ההלכתי, די לנו בכך שהפוסקים עסקו בגמרא של "מעשה בבני כרכים שהיו מורישים לולביהם לבני בניהם" באופן רציני ולמדו ממנה הלכות חשובות. לפיכך אנו חוזרים ומבקשים את עזרת הציבור בחיפושנו אחר מנהג קשירת הלולב, מקורו ועניינו, וכל היודע דבר אודות מנהג זה ימהר ויחיש דבריו אלינו כי צמאנו לדעת פשר העניין! זאת ועוד, זכורני גם שבאחד מסירוננו בעיר העתיקה בעכו, ראינו לולבים קשורים בכניסות לבתים, זה מן הסתם עניין אחר (מנהג נוצרי), אך אפשר שהוא מעיד על מנהג קדום.

עגנון, ימים נוראים, פרק שנים עשר – חייב אדם להסדיר תפילתו

מעשה באחד שישב אצל הצדיק ר' מרדכי מנדבורנא ז"ל. קודם ראש השנה, בא ליטול רשות להיפטר. אמר לו אותו צדיק: מפני מה אתה ממהר? אמר לו: שליח ציבור אני ואני צריך לעיין במחזור ולהסדיר תפילתי. אמר לו: המחזור בעינו עומד כדאשתקד, אלא מוטב שתעיין במעשיך ותסדר עצמך.¹⁶

חג שמח, שמחה בתורה
פתקא טבא וחורף גשום ונעים
מחלקי המים

מים אחרונים: לפי שהמקורות הנ"ל נראים כ'מסיחים לפי תומם' ואין בהם שמץ של סיפורי גוזמא או דרשות חינוכיות, אלא מספרים בפשטות מהווי חייהם, נראה שזו משימה נאה למדענים בני דורנו, לנסות להבין כיצד היו משמרים את הלולב לשנה או אפילו יותר. במערות לחות? בעטיפות צמחים וחומרים מיוחדים? נשמח לכל פיסת מידע בנושא. עכ"פ, את מנהג קשירת הלולב לשנה הבאה, נראה לנו לקשור עם הפרידה מהסוכה. ראו הצעתנו [לתפילה לפרידה מהסוכה](#) וכמו כן דברינו [הפרידה מהסוכה](#) בחג זה.

מים אחרונים בהחלט: מספר שנים לאחר השלמת גיליון זה נתקלנו בירושלמי שביעית פרק ז הלכה ב הדן בלולבים של כל מיני צמחים שנהגו לכבוש אותם בשמן או אולי גם בצמחים ונוזלים אחרים: "עלין שכבשו עם לולבין". "לולב" פה אינו ייחודי לעץ התמר (הדקל) ומדובר בלולב (הפרי או העלה הרך) של צמחים שונים. ראו [מאמרו של משה רענן בנושא](#). אבל אולי בכל זאת יש כאן קצה חוט. אולי באופן דומה שמרו גם את הלולבים של סוכות באיזו סוג של כבישה: תמיסה או חליטה.

¹⁶ בתום מועדי וחגי חודש הרחמים והסליחות אנו מניחים את מחזור תפילתנו הקשורות לשנה הבאה. אנחנו קושרים את מחזור הימים הנוראים בו שפכנו שיח לבנו וארשת שפתותינו, מניחים אותו בארון הספרים וחוזרים לסידור ימות לוח השנה השוטף. את המחזור הקשור והמונח בצד, עוטפת תפילה אחת גדולה: שנזכה לשנה טובה בה יתקבלו משאלותינו ובקשותינו הקשורות, המונחות והמותרות; שנה שבסופה נזכה לשוב ולפתוח את מחזור תשרי ולמצוא בו, לצד אותם המילים הפסוקים והפיוטים שהנחנו בשנה שעברה, כוונות חדשות וטובות, סדורות ומעוינות, שיביאונו לשנה הבאה. ואולי גם לחדש מילה או שתיים. ומשנה לשנה, במחזור השנים, עוד בקשה "קטנה": שנזכה להוריש מחזור זה, כשהוא רטוב ולא יבש, הדור ולא כמוש, בנחת ולא בשעת הדחק, לבנינו ולבני בנינו עד סוף כל הדורות. ולולבים? שיקנו רעננים ומהודרים מאותם שנתברכה בהם ארץ ישראל ומשופעים ומצויים לכל בשפע. והרי חיזיון אדיר זה של אלפי לולבים ביד כל אדם, גם בידי בניו הקטנים: ברחבת הכותל המערבי, בבתי הכנסת הפזורים לאורך הארץ ולרוחבה, ובידי אנשים ההולכים ממקום למקום בחג – חיזיון זה, גם הוא מנפלאות חידוש יישוב הארץ ונס קיבוץ גלויות ותקומת ישראל בדורנו.